

i rodne razlike, razlike u pristupu realizaciji ovom projektu, uvjetovane njihovim različitim poimanjima historije kao naučne discipline i uvjetovane metodologijom humanističke discipline iz čijeg krila percipiraju fenomen jugoslovenstva i Jugoslavije. Ipak, sve njih objedinjuje intelektualna kritična misao ili barem nastojanje da je postignu. Multiperspektivnost ove knjige na nekoliko razina i obilje podataka, snažnih analiza i sintetskih zaključaka, sve na jednom mjestu, je ono što je čini dobrim štivom za početno i široko upoznavanje sa poviješću Jugoslavije.

SABINA VELADŽIĆ

Ivica Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska, Crkva na kamenu, Mostar, 2012. 383 str.*

Knjiga Ivica Šarca pod nazivom *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, sastoji se od Uvodnih promišljanja, dijela pod nazivom Proljeće, drugi dio koji nosi naziv Ljeto, trećeg dijela naslovljenog Katolička crkva u Hercegovini u proljeće i ljeto 1941. godine, dijela koji se bavi pitanjem završnih promišljanja autora, dodataka u vidu historijskih izvora, popisa izvora i literature i na kraju popisa imena. Iako, objavljena još 2012. godine u Mostaru s obzirom na sveprisutniji revizionistički pristup izučavanja historije u postjugoslavenskim zemljama, za osvrt na pomenutu knjigu Ivica Šarca nikada nije kasno, ono je možda potrebnije nego bilo kad prije. Kako i sam autor navodi u jednom od poglavlja, knjiga *Kultura selektivnoga sjećanja* treba da stoji kao omen kako se treba

suočavati s vlastitom prošlošću. Kao važnu vrijednost ove knjige vrijedi istaknuti autorovu akribičnost, koji je krstareći po *Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru i Arhivu Hercegovačke franjevačke županije*, javnosti predočio veliki broj neobjavljenih historijskih izvora, ključnih za razumijevanje događaja u Hercegovini 1941. godine. Autorova nastojanja da sukcesivno predoči zločine ustaša katolika i ustaša muslimana, kao i zločine Srba na području Hercegovine izdvojile su Šarca iz korpusa nacionalističkih historičara, s obzirom na etnicitet koji se na tom prostoru javio već i prije Drugog svjetskog rata, a dodatno pojačan nakon istog, ali i poslije ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Posmatrajući iz tog ugla, knjiga *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, jasno da nije naišla na odobrenje od strane historičara koji u svojim publikacijama i javnim govorima gaje ideju o ulozi žrtve nacionalnog korpusa iz kojeg potječu. Suočavanje pojedinaca sa zločinima koje je počinila strana iz koje jedna individua dolazi, još uvijek se svrstava u okvire tabu tema, pa je stoga ova publikacija znatan doprinos za onu struju historiografije koja se bori protiv historijskog revizionizma. Da je Šarac zaista otišao korak dalje, pokazuje prezentiranje sveukupnih zločina koji su se desili na prostoru Hercegovine, od srpskih prijeratnih i ratnih zločina nakon dolaska Talijana nad Muslimanima i Hrvatima, do muslimansko-hrvatskih zločina nad Srbima.

Naročito važan doprinos recentnoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, jeste pitanje proučavanja kulture sjećanja, što je jedna novina barem kada je u pitanju prostor Bosne i Hercegovine, s obzirom da ono što danas imamo prije da možemo nazvati (ne)

kultura sjećanja. Pristup kritičkog izučavanja vlastite prošlosti, s ciljem rušenja stereotipa o sinonimnosti memorije i prošlosti, nužno su potrebni bosanskohercegovačkom, ali i svim postjugoslavenskim društvima koje godinama tapka u ćorsokaku. Kritičkim pristupom izučavanja događaja Drugog svjetskog rata koji su nužno utjecali na društvene podjele u Jugoslaviji, a dodatno izoštreni nakon sukoba od 1992. do 1995. godine, otvara se mogućnost postizanja historiografskog konsenzusa između postjugoslavenskih historičara. Samo ovakvim sveobuhvatnim pristupom moguće je skinuti socijalistički veo i uvidjeti da su Srbi u Hercegovini najprije bili zločinci, a potom žrtve zločina, ali i veo koje su postavile nove nacionalne historiografije u kojem su Hrvati predstavljeni samo kao žrtve partizanske vojske i socijalističkog režima, dok je uloga Hrvata kao organizatora najvećih zločina na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata u potpunosti zaboravljena ili je svedena na minimum. Gotovo identična stvar odnosila bi se i na muslimane/Bošnjake, koji su, istina u manjem broju učestvovali s ustašama katolicima u zločinima, što ne umanjuje njihovu krivicu. Drugim riječima ovakve studije nužne su za zaustavljanje procesa koji su sveprisutni kako u historiografiji tako i u javnim istupima, u kojima se od poraženih strana u toku Drugog svjetskog rata nastoje napraviti pobjednici i obratno. Publikacije kao Šarčeva, nužne su za uklanjanje empatija prema žrtvama druge nacionalnosti, jer samo takvim pristupom možemo postavljati zdrave društvene temelje za daljnju transformaciju društva. Najeklatantniji primjer jeste njemačko društvo koje je nakon Drugog svjetskog rata uspjelo da za kratko vrijeme razvije kulturu sjećanja i suoči se sa svojom tamnom prošlošću.

U takvim okolnostima bilo bi nemoralno reći da je Šarac pred sobom imao lagan posao. Oskudno postojanje historiografskih publikacija ovakvog tipa, zahtijevalo je obimnu reviziju historijskog gradiva, režimski često obojanog i planski indoktriniranog, a sve u cilju jasnog pravljenja razlike između žrtvi i nalogodavaca. Upravo će profesor Šarac, vođen ovim diskursom, nastojati skinuti određene hipoteke ustaštva s prostora Hercegovine, i tamošnje stanovništvo pokušati smjestiti u jednu novu historijsku priču. Vrijedi istaknuti autorovo posmatranje problema kulture sjećanja, u za njega kontaminiranoj socijalističkoj historiografiji, koja je često bez bilo kakve naknadne provjere plasirana u javnost i time uzimana kao naučni proizvod kojeg ne treba naknadno ispitivati. Takav pristup izučavanja prošlosti iziskuje određenu inventivnost od historičara, s obzirom na kompleksnost kulture sjećanja, ne samo na području Hercegovine, nego i cijele Bosne i Hercegovine. Razlog leži u činjenici koju prvi pominje francuski sociolog Mauricea Halbwachs o postojanju kolektivnih sjećanja u onom broju koliko ima skupina i institucija u jednom društvu. S obzirom na višenacionalni karakter hercegovačkog prostora i egzistiranje tri različite ideologije tokom 1941. godine, u tom, izučavanje ovog problema zahtjeva dodatnu snalažljivost autora. Tako je svu kompleksnost nastalu na području Hercegovine u proljeće 1941. godine kada dolazi do krupnih političkih promjena, autor nastojao predočiti kroz prizmu ponašanja potpukovnika Dragutina Ivaniševića, inače Hrvata, zapovjednika Josipa Pletikose i izvjesnog Primorca koji su se u vrijeme izbijanja sukoba našli u redovima jugoslavenske vojske. Pomenute ličnosti našle su se na historijskoj raskrsnici i u vrijeme izbijanja sukoba bili primorani donijeti

odluke o pristupanju u redove naoružanih hrvatsko-muslimanskih skupina ili ostajanje u jugoslavenskoj vojsci. Ivanišević, Pletikosa i Primorac u ovom slučaju ne prezentiraju sebe kao individue, oni u sebi objedinjuju svu društvenu konfuziju nastalu novozatečenom situacijom, koje je pod naletom novih političkih i nacionalnih sistema izgubilo kompas za opredjeljenjem.

Kojim tokom se razvija/o odnos prema formiranju kulture sjećanja postjugoslavenskih društava? Uzmimo za primjer samo jednu historijski navodno utemeljenu činjenicu u ranijoj historiografiji, kojom se pokušao stigmatizirati jedan narod, u ovom slučaju Hrvati, a sve to preko jedne osobe, doglavnika Mile Budaka. U takvom pristupu izučavanja prošlosti, profesor Šarac je na više mjesta u knjizi pokazao i dokazao da su neki zaključci ranije historiografije neutemeljeni i kao takvi, bazirani na nenaučnoj osnovi prihvaćeni u historiografiji, bez bilo kakve naknadne provjere. Autor je to naročito pokazao na primjeru programa fizičkog uništenja kao dio ukupnog plana rješavanja srpskog pitanja u NDH. Preispitujući raniju jugoslavensku historiografiju i publicistiku, Šarac je posebnu pažnju posvetio sintagmi ustaškog plana o trećinama, pod ovim se podrazumijeva navodno postojanje ustaškog plana prema kojem je trećinu srpskog stanovništva trebalo iseliti, trećinu asimilirati i nad trećinom primijeniti biološko uništenje. Detaljnom analizom dostupnih arhivskih izvora, Šarac je ustvrdio da rečenica o postojanju troslojnog plana koja se stavljala u kontekst govora doglavnika Mile Budaka u Gospiću u junu 1941. godine nema relevantnu naučnu podlogu. Autor korijene ovakvih navoda pronalazi u djelu Viktora Novaka *Magnum crimen*, naglašavajući da je i sam Novak ovakve navode preuzeo iz

jednog dokumenta anonimnog autora, bez bilo kakve dodatne potvrde. Pri tome, daljnjom analizom ovakve troslojne planove uništenja jednog naroda Šarac nalazi u primjerima mnogo ranije prošlosti kod franjevca fra Antuna Kneževića koji ju je pribilježio nakon putovanja po Srbiji 1870. godine, pa i kod savjetnika ruskog cara Aleksandra III, Konstantina Petroviča Pobjednosceva. Pomenutu tezu koju Šarac iznosi prihvatili su i neki drugi historičari, međutim često uz popratne komentare da neki historijski izvor i djelovanja savremenika upućuju da je pitanje rješavanja sudbine Srba ipak išlo u pravcu realizacije ideje o trećinama.

Tragajući dalje za greškama u okviru historijskih i publicističkih izdanja koji se vežu za historiju Hercegovine Šarac izdvaja zločin koji se desio početkom juna u mjestu Korita. Simbolično nazvavši ovaj događaj kao omen, za ono što je tek trebalo uslijediti. Opisujući zločine koji su nastali kao posljedica namirivanja dugova iz prošlosti, pri čemu je stradalo nešto malo manje od dvije stotine Srba. Šarac nastoji ukazati kako je jugoslavenska i publicistička literatura neopravdano rezervirala ulogu zločinaca ekskluzivno za imena dvojice braće, Hermana Krešu Togonala i Leona Togonala i nekoliko ustaša pristiglih sa strane. Možda bi bilo vrijedno uporediti ovaj događaj, odnosno ovakav pristup interpretacije prošlosti s onim što se u isto vrijeme dešavalo u Bosanskoj Krajini, kada je kasnija historiografija većinu zločina stavljala na teret Enveru Kapetanoviću i tzv. divljim ustašama iz Hercegovine koji su na tom području sprovodili još svirepije zločine. Iako, je potrebna dodatna analiza, dostupna arhivska građa ipak ukazuje da je i na području Bosanske Krajine u zločinima učestvovao veliki broj domaćih muslimana, koji su ipak zarad lakšeg

sprovedenja bratstva i jedinstva zaboravljene na dnu historijskog kazana. Koristeći se svjedočenjima pojedinih Srba suvremenika tih događaja, ali i manjim brojem svjedočenja preživjelih s Koritskih jama, autor nastoji samo podvući da se u tim svjedočenjima kao glavni egzекutori ipak navode muslimani, koji su iskoristili pogodan trenutak za osvetu zbog terora kojeg su trpili ranijih godina, kao što je onaj od 1918. do 1924. kada je komitska banda Maja Vujovića iz zasjede ubila 8 muslimana.

U nastojanju deskripcije ustanka srpskog civilnog stanovništva, nastalog kao posljedica jačanja i organiziranja ustaških snaga na području Nevesinjsko-gatačkog kraja, operacija Barbarosa je ondašnjim ustanicima poslužila kao fanal. Međutim, autor naglašava i nadalje razrađuje temu da je takav fanal među ustanicima protumačen na potpuno krivi način. Napad SSSR-a na Njemačku 22. juna protumačen je kod domaćeg srpskog stanovništva kao napad pravoslavne Rusije, dok je revolucionarni, boljševički, karakter sovjetske vojske u potpunosti zanemaren, ili kao takav u potpunosti velikom dijelu ustanika bio nepoznat. Oslanjajući se na tumačenja historijskih izvora na osnovu kojih je vidljivo da su ustanici zaista svoj meritum nalazili na pomenutoj liniji, autor se oslanja i na pučke pjesme koje su ukazivale na određenja nerazumijevanja ustanka u SSSR. Tako su ustanici u nevesinjskom kraju pjevali: *S Bjelašnice vila kliče, Hercegovce redom viče, dižite se braćo mila, Rusija je zaratila*. Iako, je u samome ustanku učestvovalo i nekoliko srpskih i crnogorskih komunista, autor u konačnici nalazi sporazum sa ranijom historiografijom koja je također izbjegavala ovaj ustanak predstaviti kao revolucionarni, često ga spominjući u kontekstu narodnog ustanka. Međutim, ono što Šarac ističe,

tiče se karaktera spontanog ustanka koji je po njemu to mogao biti tek djelomično, s obzirom da su i prije toga postojale i djelovale organizirane i naoružane skupine Srba (bivših vojnika, časnika i četnika) koje su još tokom Kraljevine započele rad na pripajanju istočno hercegovačkog područja Crnoj Gori. S tim u vezi autor negira navode ranije jugoslavenske i novije srpske historiografije.

Da je autor imao zaista težak posao u probijanju kroz šipražje historiografije, prepune krivih navoda i pokušaja vlastite interpretacije historije, često nastale kao posljedica animoziteta nastalog tokom Drugog svjetskog rata među domicilnim stanovništvom, pokazuju i određeni primjeri u nastavku knjige. Opisujući val nasilja koji je došao kao odgovor ustaških vlasti na Vidovdanski ustanak srpskog stanovništva u Stolačkom kraju, autor naglašava da su pomenuti zločini došli kao rezultat zajedničkog djelovanja katolika ustaša i muslimana ustaša, ali uz napomenu da se ipak radilo o tzv. divljim ustašama. Prepitujući validnost pojedinih događaja iz ovog razdoblja Šarac se suočava s pojedinim svjedočenjima bez validnog uporišta. Primjera radi, opisujući zločin na Vidovom polju autor dovodi u pitanje svjedočenje jednog od očevidaca zločina koji je za vrijeme odvijanja cjelokupne akcije svjedočio o događajima na dva mjesta, iako je cijelo vrijeme bio skriven u potkrovlju zgrade suda. Na ovom primjeru autor jasno ukazuje na moć manipulacije historijskim događajima uz pomoć svjedočenja očevidaca, čiji su iskazi podložni evoluciji, te da su u okviru socijalističke historiografije često prolazili bez bilo kakvog preispitivanja.

Propitujući djelovanje ustaške vlasti na području Hercegovine, Šarac nastoji ukazati na brojne nesloge unutar državne organizacije, nastale na relaciji Zagreba kao centra i

Hercegovine kao periferije. U tom odnosu centar-periferija, na primjeru posebnog opunomoćenika Vladimira Laxe koji je došao u Hercegovinu da umiri tzv. divlje ustaše i lokalnog logornika Franje Vege, autor nastoji prikazati sukobe u samome vrhu ustaške države na relaciji između Pavelića s klanom Kvaternika i Blaža Lorkovića. Zanimljivo da autor nastoji potvrditi svoju teoriju koju prožima kroz cijeli tekst, da sam ustaški vrh i prije same uspostave vlasti nije imao jasno razrađen plan i namjeru za likvidacijom srpskog stanovništva, nego da su takvi zločini došli samo kao odraz trenutačnog stanja i raspoloženja stanovništva. Pravdajući ulogu Pavelića koji je na jednom od sastanaka u Zagrebu naglasio da niko nema pravo nad nečijim životom, ali da isto tako neće biti milosti ni prema kome ko radi protiv ustaške države, Šarac nastoji poduprijeti već navedenu teoriju. Autor svoje argumente iznosi sažeto s jasnim i dobro postavljenim naučnim temeljima, bez bilo kakve namjere da opravda ustaške zločine, zadržavajući se isključivo u domeni mišljenja da su zločini nastali kao rezultat stanja na terenu, odgovornosti pojedinaca iz samog državnog vrha i lokalnih zločinaca. Drugim riječima ustaška vlast je samo pravno pokušala da riješi pitanje nasilja na Srbima, ali bez volje za učinkovitim djelovanjem na terenu.

U posljednjem dijelu knjige autor razmatra pitanje djelovanja katoličke crkve u Hercegovini u ljeto 1941. godine, odnose na relaciji crkva-država i pitanje djelovanja pojedinih svećenika. Kako i sam Šarac navodi Katolička crkva u Nezavisnoj državi Hrvatskoj bila je i ostala jedna od najeksploatiranijih tema historiografske publicistike jugoslavensko-komunističkog razdoblja. Suočena sa stigmom sistema, koji će tek nekoliko godina pred raspad Jugoslavije olabaviti,

većina teza je formirana u formi optužnice. Kao najvećeg krivca za kreiranje takve kulture sjećanja autor krivi Viktora Novaka koji je svojim djelom *Magnum crimen* (*Mandum mendacium* ili velika laž, kako je naziva Šarac) uveliko utjecao na jednostrano sagledavanje uloge crkve tokom rata. Osim toga, pomenuto djelo još uvijek se koristi kao meritum za naučno-istraživačke i političko-svjetonazorske obračune s Katoličkom crkvom u Hrvata i Svetom Stolicom u nacionalističkom diskursu dijela srpske historiografije. Propitujući odnose Crkve i državne vlasti Šarac utvđuje da je veliki broj hercegovačkog svećenstva s oduševljenjem dočekao ustašku vlast, među njima i mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić. Međutim, takvo oduševljenje, ubrzo je napustilo hercegovačko svećenstvo, odnosno većinu, koji su uvidjevši zločine koje provode ustaše ponekad i sami djelovali kao zaštitnici srpskog naroda. Ključni argument koji Šarac navodi odnosi se na pogrešnu hronologiju događaja u Hercegovini. Autor ne bježi od činjenice da je svećenstvo propovijedalo i slavilo dolazak ustaša na vlast, zbog konačnog stvaranja nezavisne države Hrvata. Ključni dio argumentacije koji se odnosi na hronologiju događaja glasilo bi da su se takve propovijedi isključivo javljale prije juna, kada još uvijek nije bilo ustaških zločina u Hercegovini. Odmah nakon takvih događaja dobar dio svećenstva odbacuje svoju podršku novoformiranoj državi i stavlja se u službu narodnog spasenja. S toga autor naglašava da je ranija historiografija uzimala za gotovo podršku svećenstva prije juna, odnosno početka zločina, i postavljalo kao postulat u optužnici protiv crkve.

Propitujući djelovanja istaknutih hercegovačkih svećenika među kojima se posebno ističu: don Ilije Tomasa, fra Nikole

Ivankovića, don Jure Vrdoljaka, fra Radoslava Glavaša, fra Jove Zovke, don Andrije Majića i mnogih drugih, Šarac iznosi jasan zaključak svrstavajući sve katoličke klerike Hercegovine u tri kategorije. Prva i ujedno najmanja grupa koja je sa skepsom i zebnjom promatrala ono što se oko njih zbivalo, druga i najbrojnija grupa svećenika je ona koja nije sudjelovala u izgradnji nove i razgradnji stare države, ali je velikodušno pozdravila osnivanje nove države kao pozitivnu stvarnost za Crkvu i hrvatski katolički puk. Na posljetku autor pominje i treću grupu, odnosno nekolicinu klerika, koja je osim svećeničkog i redovničkog poslanja, aktivno učestvovala u radu institucija nove vlasti. Važno je napomenuti da se autor pri rekonstrukciji djelovanja katoličkog klera u Hercegovini velikim dijelom, kao historijskim izvorima služio izvješćem fra Tugomira Solde koji je u to vrijeme službovao u Čapljini. Svjedočenje fra Tugomira Solde pronađeno u ostavštini Krunoslava Draganovića datirano u decembru 1951. godine u San Remu u Italiji, napisano je upravo Draganovićevu molbu u svrhu pisanja odgovora na knjigu Viktora Novaka *Magnum Crimen*. Zbog toga je Soldina ostavština izuzetno dragocjena kao izvor očevidca događaja za razumijevanje djelovanja katoličkih svećenika i franjevacu u dolini Neretve 1941. godine.

Pisanjem pomenutog djela, Ivica Šarac je ušao u uski krug historičara koji su se bavili pitanjem kulture sjećanja bosanskohercegovačke historije Drugog svjetskog rata. Ovakav pristup izučavanja prošlosti, kao što je pomenuto i na samome početku, forma je za kojom bosanskohercegovačka historiografija vapi već godinama. Dosadašnja istraživanja događaja o Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata u domeni kulture sjećanja rezervisana su isključivo za historičare

izvan područja bivše Jugoslavije. Dvojbu da je stranim historičarima lakše promatrati događaje u Bosni i Hercegovini definitivno je skinuo Ivica Šarac knjigom *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*. Prevažilaženje revizionističkih barijera i odbacivanje nacionalističkog stava prije hvatanja pera nužno je za pisanje kulture sjećanja, ali ne i nemoguće, što potvrđuje ovaj primjer.

DINO DUPANOVIĆ

Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016, 595 str.

Dopunjena doktorska disertacija Josipa Mihaljevića, koja je od 2016. godine pred sudom čitalačke javnosti, rezultat je iznimnog truda autora i svestrane analize građe Hrvatskog državnog arhiva Zagreb, Arhiva hrvatskog novinarskog društva Zagreb, Arhiva Jugoslavije Beograd, službenih publikacija, novinskih tekstova, brojne relevantne literature (knjiga i članaka) ne samo historijske nego i pravne nauke, komunikologije, politologije, sociologije, psihologije i historijske antropologije.

Usmjeren na period *dugih šezdesetih* tačnije od 1958. do 1972. godine autor u ovoj studiji nastoji dati odgovor na niz pitanja. Analizirajući položaj pojedinca, tj. odnos pojedinca i vlasti autor se suočio s pitanjima specifičnosti *socijalističkog samoupravljanja* u Jugoslaviji, *demokratizacije* i *liberalizacije* 1960-ih, položaja SK u društvu, odnosa Partije i države, značaja istaknutih rukovodilaca, ustavnog i zakonodavnog okvira